

Kis Katalin

Integrációs tendenciák az afrikai kontinensen az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelem tükrében¹

Az integrációs kezdeményezések már a 20. század elején megjelentek Afrikában. Az együttműködések keretében mindig prioritásként kezelik a kereskedelem ösztönzését, mivel nemcsak a gazdasági növekedéshez járulhat hozzá, de a szegénység csökkentésének is az eszköze lehet. A kereskedelem nagyságát számos tényező befolyásolhatja, mint a piac nagysága, a beáramló külső források és az intézményrendszer fejlettsége. A tanulmány statisztikai vizsgálata rávilágított, hogy a piac nagysága, a jövedelmi helyzet, a beáramló források és a humán fejlettség erősen együtt mozog az afrikai integrációk Egyesült Államokba irányuló exportjával. Ezzel szemben a demokratikus berendezkedés, a szabadságjogok hiánya és a korrupció szintje érdemben nem látszik a kereskedelem változásában.

Kulcsszavak: afrikai regionális integrációk, Egyesült Államok, kereskedelem

Kis Katalin: Integration Trends in the African Continent, in the Light of Trade with the United States

Regional integration initiatives have appeared in Africa at the beginning of the 20th century. In the context of cooperation, the promotion of trade has priority, which can contribute to economic growth and poverty reduction, as well. The magnitude of trade can be influenced by several factors such as the size of the market, the inflow of external resources and the development of the institutional system. The empirical analysis of the study revealed that the size of the market, the income situation, the inflow of external resources and the human development strongly coexist with the export of African integrations to the United States. On the other hand, the democratic system, the lack of freedom and the level of corruption do not seem to be significant in trade volatility.

Keywords: African regional integrations, trade, United States

Bevezetés

A kereskedelmi megállapodások (*Preferential Trade Agreements – PTAs*) megkötésének számos motivációját sorolja fel a szakirodalom. Az egyik legalapvetőbb feltételezés, hogy az egyik ország tevékenysége hat a szomszédos országokra is, ezt nevezük határon átnyúló hatásnak (*cross border effect*). Minden ország arra törekszik, hogy a saját termelési tényezőit

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgáltatásfejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt támogatásával működő Ludovika Kutatócsoport keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

a leghatékonyabban használja ki (relatív olcsóbb import az exporthoz képest) és növelje a nemzeti jövedelmét. Az ekkor létrejött kooperáció nélküli egyensúlyt a közgazdaságtan nem tekinti hatékonynak, hiszen az aggregált jólétet csökkenti. Ezért annak érdekében, hogy az ilyen szituációkat megelőzzük, törekedni kell kereskedelmi megállapodások megkötésére, mi több, regionális integrációk létrehozására.² A megállapodásokat lehet regionális és multilaterális szinten is értelmezni. Ossa³ rámutat, hogy a multilaterális egyezmények egyszerűbb szabályokon alapulnak, amelyek nagyobb teret engednek a részt vevő országoknak, koordinálva a vámszinteket és viszonzva a piachoz való hozzáférést, ami segít csökkenteni a korábban említett negatív hatást.⁴ Emellett számos egyéb gazdasági tényezőt lehet felsorolni, amelyek ösztönzik a regionális integrációk kialakítását:

- növekvő felvevőpiac: a nagyobb piac méretgazdaságossági szempontokból kedvezőbb, továbbá növelheti a külföldi működőtőke-befektetések nagyságát;
- csökkentheti a jövőbeli kereskedelem bizonytalanságát: ha aláírtak egy megállapodást, akkor a felek az abban foglaltak betartására kötelezik magukat;
- kereskedelempolitikai változtatásokat jelezhet előre: egy protekcionista ország hajlandósága, hogy csatlakozik egy regionális integrációhoz, mutathatja az elmozdulást egy liberálisabb, befektetőbarát kereskedelempolitika felé.

Másrészről a WTO⁵ tanulmánya rámutat, hogy a regionális integrációhoz való csatlakozás motivációja sokszor a politikai lobbicsoportok nyomása és nem a társadalom jólétének növelése.

A regionalizmus hulláma a fejlődő országokat, köztük az afrikai régiót is elérte. Afrikában számos integráció működik, sőt a nemzetközi intézmények is fontosnak tartják az afrikai jelenlétet. Ennek fényében a tanulmányom első részében bemutatom a pánafrikai, teljes kontinensre kiterjedő integrációs kezdeményezéseket, amit az afrikai regionális integrációk és a működési hiányosságaikra ható tényezők elemzése követ, választ keresve az afrikai integrációkat gyakran jellemző kevésbé hatékony működésre. Az integrációs kezdeményezések kiemelt célja a kereskedelem ösztönzése, ezzel segítve a gazdasági növekedést és mérsékelve a szegénységet. Ebből kifolyólag a tanulmány második felében az integrációk kereskedelmét befolyásoló tényezőket tekintem át, középpontban a külső forrásokkal és az intézményi faktorokkal, mivel ezek kiemelt szerepet játszanak a kereskedelem ösztönzésében. Végül a statisztikai elemzés során korrelációs számítás segítségével tárom fel a szakirodalom alapján megismert tényezőket, illetve az Egyesült Államok afrikai integrációkkal folytatott kereskedelmének kapcsolatát.

² WTO: The WTO and preferential trade agreements: From co-existence to coherence, *World Trade Report*, World Trade Organization, Geneva, 2011.

³ Ralph Ossa: A new trade theory of GATT/WTO negotiations, *NBER Working Papers Series*, National Bureau of Economic Research, Cambridge, 2010.

⁴ KOCZISZKY György: *Regionális integrációk gazdaságtana*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000.

⁵ WTO: *i. m.*

Integrációs tendenciák az afrikai kontinensen

A napjainkat jellemző globalizációs folyamatok nagyobb teret engednek az országok közötti együttműködések erősítésének. Egyre több folyamat kerül át a nemzetállami szintről a nemzetközi szintérré, ezáltal a világ gazdaságot mint egységet lehet vizionálni, ami a liberális integrációelméleti nézetek globális integrációs elképzeléseit is igazolhatja.⁶ Másrészt, ameddig a globális integráció várat magára, addig regionális szinten, az országok egymás közötti együttműködéseit tekintve egy növekvő tendencia figyelhető meg. Az integráció térszervező hatása a csoportosulás belső terének alakítása mellett a világ gazdasági térszerkezet formálásában is megjelenik. Ezért hatással van az áruk nemzetközi áramlására, a kereskedelem szerkezetére és a kereskedelmi csomópontok elhelyezkedésére is.⁷

Pánafrikai csoportosulások és regionális integrációk Afrikában

Az afrikai régióban már az 1900. évi Pánafrikai Kongresszuson jelentek meg integrációs kezdeményezések, de a gyarmati rendszer felbomlásáig a gyarmattartó országok érdekei maradtak előtérben. Az 1960-as és '70-es években az afrikai országok függetlenné válása után az integrációk száma folyamatosan nőtt. Afrikában először a földközi-tengeri államok váltak függetlenné: az olasz gyarmat Líbia, a francia fennhatóságú Algéria, Marokkó és Tunézia. A '60-as évek elejére a legtöbb Szaharától délre található gyarmat kivívta a szuverenitását. A '70-es évek elején a portugál gyarmatok is felszabadultak: Mozambik, Angola, Bissau-Guinea, illetve a Zöld-foki Köztársaság. A Dél-afrikai Köztársaság helyzete már eltérő volt az ott fennálló politikai rendszer, az apartheid miatt.⁸

A teljes kontinensre kiterjedő együttműködések közül meg kell említeni az ENSZ által 1958-ban létrehozott Afrikai Gazdasági Bizottságot (UNECA) és a 2002-ben létrehozott Afrikai Uniót (AU), amely az Afrikai Egységszervezet (OAU) utódjaként jött létre.

Az UNECA célja, hogy elősegítse az 54 afrikai tagország gazdasági és társadalmi fejlődését, támogassa a nemzetközi összefogást Afrika fejlesztéséért, és élénkítse az afrikai országok regionális integrációkba tömörülését. Az Addisz-Abeba székhelyű szervezet főként technikai segítséget nyújt afrikai kormányoknak és kormányközi szervezeteknek az iparosítás elősegítése, a monetáris politika kialakítása és a természeti erőforrások kitermelése és értékesítése terén. A szervezet külön aleggysége foglalkozik a regionális integrációkkal és az integráción belüli kereskedelem élénkítésével, hiszen a régió belüli kereskedelem hozzájárulhat a gazdasági növekedéshez és a szegénység csökkentéséhez.⁹

Az 1963-ban létrehozott Afrikai Egységszervezetnek (OAU), amelyet a korábban létező afrikai regionális tömbök összevonásával hoztak létre, alapvetően politikai céljai voltak. Emellett az Afrikai Egységszervezet Chartája rögzítette az összes afrikai állam

⁶ PALÁNKAI Tibor: A globális és regionális integráció genezise. In: PALÁNKAI et al. (szerk.): *A globális és regionális integráció gazdaságtana*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 27–255. o.

⁷ TÓTH József: *Általános társadalomföldrajz I–II*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2014.

⁸ ERDŐSI Ferenc: Az afrikai regionális integráció szervezeti formái és céljai, *Területi statisztika*, 15. (52.) évf., 2012/4, 388–400. o.

⁹ United Nations Economic Commission for Africa, [online], 2017. Forrás: Uneca.org [2017. 05. 21.].

szuverenitását, a belügyekbe való beavatkozás tilalmát, illetve a fennálló területi integritás megőrzését. Az OAU utódjaként létrehozott Afrikai Unió (AU) ugyanakkor, feladva a belügyekbe való be nem avatkozást, céljai között szerepelteti az országok közötti integráció mélyítését, a demokratikus elvek védelmét, a jó kormányzást, továbbá az oktatás és az egészségügy fejlesztésére fordított fokozott figyelmet is.¹⁰

Az Afrikai Egységszervezet 2001-ben létrehozott egy programot Új Partnerség Afrika Fejlesztéséért (NEPAD) néven, amelynek fő célja a szegénység felszámolása a fejlett országokból érkező segélyek segítségével, a fenntartható növekedés és Afrika integrációja a világgazdaságba, ösztönözve az Afrikába érkező külföldi befektetéseket, amely az afrikai fejlődés egyik kulcstényezőjeként említhető.¹¹ Emellett a jó kormányzás fokozatos elérése is fontos célnak számít, hiszen sok afrikai ország esetében a hatalmon lévő, kizsákmányoló elitnek és a magas korrupció komoly gátat szab a fejlődésnek.¹² Ahogy Ian Taylor rámutat, „ha a NEPAD saját szószólóinak nincs igazából bizodalma a projektben és nem járulnak hozzá megfelelő anyagi forrásokkal is annak sikeres kivitelezéséhez, furának hat majd, hogy szinte kizárólag a külső szereplőktől (a nemzetközi pénzügyi intézetektől és a donoroktól) várják annak finanszírozását”.¹³ Ugyanakkor a nemzetközi szervezetek nem érdektelenek a kezdeményezést illetően, hiszen az UNECA is támogatja a NEPAD-programot.¹⁴ Emellett a BRICS-országok Afrika infrastrukturális fejlesztését részben a NEPAD-programon keresztül valósítanák meg.¹⁵ Másrészt már a NEPAD előtt is volt az Afrikai Uniónak egy fontos kezdeményezése. Ennek keretében 1991-ben megalapították az Afrikai Gazdasági Közösséget (AEC), amely az egész kontinensre kiterjedő gazdasági integráció kialakítását tűzte ki célul a már létező, az Afrikai Unió által elismert integrációkat tömörítve. Céljuk továbbá 2028-ra egy egységes fizetőeszköz bevezetése, de a jelenlegi tényeket és tendenciákat nézve ez a kezdeményezés nem lesz megvalósítható.¹⁶

A pánafrikai¹⁷ együttműködések elvileg a kontinens összes országát magukba foglalják, de időként politikai okok miatt egy-két ország kizárására sor került. Az Afrikai Egységszervezet (OAU) az apartheidrendszer miatt sokáig nem fogadta be a Dél-afrikai Köztársaságot. Addig az Afrikai Unió tagjai közül Madagaszkár és Bissau-Guinea tagságát

¹⁰ AU, the objectives of the AU, [online]. Forrás: Au.int [2017. 04. 21.]; Búr Gábor: Ötven éve alakult meg az Afrikai Egységszervezet, *Afrika Tanulmányok*, 7. évf., 2013/2, 4–7. o.

¹¹ NEPAD Planning and Coordinating Agency, [online]. Forrás: Au.int [2017. 05. 21.]; TARRÓSY István: Afrikai perspektívák egy új világrendben. In: GRÜNHUT Zoltán – VÖRÖS Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*, Publikon Kiadó, Pécs, 2013.

¹² TARRÓSY István: Fenntartható Afrika – lehetséges? In: TARRÓSY István (szerk.): *Fenntartható Afrika*, Publikon Kiadó, Pécs, 2010, 13–30. o.

¹³ Ian TAYLOR: *Nepad. Toward Africa's Development or Another False Start?* Lynne Rienner Publishers, Boulder–London, 2005, 207.

¹⁴ UNECA: *i. m.*

¹⁵ TÉTÉNYI András: *A Dél-afrikai Köztársaság: regionális hegemon*, doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2014.

¹⁶ TÓTH Norbert: Afrikai egységtörekvések a pánafrikanizmustól az Afrikai Unióig, *Afrika Tanulmányok*, 4. évf., 2010/2, 72–85. o.

¹⁷ A pánafrikanizmus három korszakát különböztethetjük meg. Az első a 19. század végétől a második világháborúig tartott, ezt nevezik útkeresési időszaknak. A második az 1945-től kezdődő antikolonialista éra. A harmadikat, napjaink időszakát pedig az integrációk korszakának nevezhetjük. Forrás: TÓTH: *i. m.*

politikai okok miatt felfüggesztették, míg Marokkó 1984-ben önként lépett ki a szervezetből, annak következtében, hogy Nyugat-Szaharát tagként elismerték.¹⁸

A második szintet képviselő regionális integrációk több szempont szerint csoportosíthatók:¹⁹

- *Működésük földrajzi tere:* a földrajzi elhelyezkedést az égtájak alapján tagolják, míg a régiók közötti integrációk esetén valamelyik nagyobb folyó vagy tó vízgyűjtője az elnevezésbeli vonatkozási terület.
- *A pánafrikai politika, vagyis az Afrikai Unió általi elismertségük alapján* 8 integrációt az Afrikai Unió az Afrikai Gazdasági Közösség építőkövének tart (1. táblázatban dőlten kiemelve). Ugyanakkor ezek mellett további integrációk is léteznek. A regionális integrációk nagy része a kereskedelmi akadályok kölcsönös lebontását, a gazdasági együttműködés előmozdítását, hosszú távon pedig a közös piac és a gazdasági unió létrehozatalát tekinti célnak.
- *Az integrációs folyamatban elért szintjük szerint:* az afrikai regionális integrációk szervezeti formái hozzávetőlegesen követik a főként fejlett országok viszonyaira kidolgozottakat, ugyanakkor az afrikai regionális integrációk nevéből nem mindig jelenthetjük ki biztosan, hogy az integráció melyik szintjén helyezkednek el. Többségük nem tekinthető sikeresnek, jelentős hányaduk gyakorlatilag csak papíron létezik. Nagy részük még a kitűzött szabadkereskedelmi övezet célját sem volt képes eddig megvalósítani. Kijelenthető, hogy az afrikai integrációk közül a CEMAC és a WAEMU monetáris unióként működik. Szabadkereskedelmi övezet a GAFTA (Nagy Arab Szabadkereskedelmi Térség), a SACU pedig vámunióként működik. Az integráció legmagasabb szintjét, a politikai uniót még egyik csoportosulás sem tudta megközelíteni.

1. táblázat: Az afrikai regionális integrációk jellemzői, 2014

<i>Integráció neve</i>	<i>Alapítás éve</i>	<i>Tagállamok száma</i>	<i>Népességszám (1000 fő)</i>	<i>Egy főre eső GDP (USD)</i>
<i>Észak-Afrika</i>				
UMA/AMU	1989	5	94 214	4 430
CEN-SAD	1998	23	604 237	2 267
<i>Nyugat-Afrika</i>				
MRU	1973	3	45 145	1 060
ECOWAS	1975	15	339 825	2 119
WAEMU/UEMOA	1974	8	110 133	891

¹⁸ ERDŐSI: Az afrikai regionális..., *i. m.*

¹⁹ SZENT-IVÁNYI Balázs: A Saharától délre fekvő Afrika regionális fejlődése. In: BLAHÓ András – KUTASI Gábor (szerk.): *Erőközpontok és régiók*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 319–337. o.

ERDŐSI: Az afrikai regionális..., *i. m.*

<i>Integráció neve</i>	<i>Alapítás éve</i>	<i>Tagállamok száma</i>	<i>Népességszám (1000 fő)</i>	<i>Egy főre eső GDP (USD)</i>
<i>Közép-Afrika</i>				
CEMAC	1966	6	48 178	1 970
CEPGL	1976	3	97 035	481
ECCAS	1983	9	169 627	1 701
<i>Kelet-Afrika</i>				
IGAD	1986	7	247 371	977
COMESA	1994	19	492 454	1 375
EAC	2000	6	156 628	948
<i>Dél-Afrika</i>				
SADC	1992	15	312 712	2 260
SACU	2002	5	61 970	6 223

Megjegyzés: UMA – Arab Maghreb Unió, CEN-SAD – Száhel-Szaharai Államok Közössége, MRU – Mano River Unió, ECOWAS – Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége, WAEMU – Nyugat-afrikai Gazdasági és Monetáris Unió, WAMZ – Nyugat-afrikai Monetáris Övezet, CEMAC – Közép-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség, CEPGL – Nagy Tavak Országainak Gazdasági Közössége, ECCAS – Közép-afrikai Államok Gazdasági Közössége, IGAD – Kormányközi Aszály és Fejlesztési Bizottság, COMESA – Kelet- és Dél-afrikai Közös Piac, EAC – Kelet-afrikai Közösség, SADC – Dél-afrikai Fejlesztési Közösség, SACU – Dél-afrikai Vámunió.

Dőltten kiemelve az Afrikai Unió által elismert integrációk.

Forrás: Unctadstat.unctad.org [2017. 02. 21.]; ERDŐSI: Az afrikai regionalis..., *i. m.*

Az 1. táblázatban az integrációkat a működésük földrajzi tere szerinti csoportosításban tüntettem fel. A legtöbb integráció működése már több évtizedes múltra tekint vissza. Ahol az alapítás éve már a 21. századra datálható, azoknál átszervezés ment végbe a működésük alapjait tekintve, de az integrációk már korábban is léteztek. Ahogy az 1. táblázatból is látható, az afrikai regionális integrációk nagyon heterogén csoportot képeznek a tagok számát és fejlettségüket tekintve is. Míg az MRU vagy a CEPGL csak három tagot számlál, addig az ECOWAS-nak és az SADC-nek 15, míg a COMESA-nak már 19 tagja van. A fejlettségi különbségek égtájanként is megmutatkoznak, ugyanis a kontinens északi és dél részén fekvő országok magasabb egy főre eső GDP-vel rendelkeznek, míg a kontinens középső részén elterülő államok esetén (CEPGL) az egy főre eső GDP gyakran még az 1000 dollárt sem éri el, vagyis az integrációk tagországai között magas a legkevésbé fejlett országok aránya. Mi több, a fejlettségbeli különbségek nemcsak régiós szinten, hanem egy-egy integráción belül is jelentkeznek – míg az SADC-integráción belül a Seychelle-szigetek egy főre eső GDP-je 2014-ben 15 758 dollár volt, addig egy másik tagország, Malawi esetén ez az érték már csak 342 dollárt ért el.²⁰

²⁰ UnctadStat: *i. m.*

Az afrikai regionális integrációk sikerességét gátló tényezők

Az afrikai regionális integrációkat illetően eddig viszonylag kevés sikerről lehet beszámolni, hiszen a jól csengő célok mellől sokszor hiányzik a tényleges megvalósítás. Az országok közötti együttműködések sikertelensége számos okra vezethető vissza.²¹

1. *Politikai akarat hiánya:* annak ellenére, hogy Afrikában az államok főként politikai megfontolásból csatlakoznak az integrációkhoz, később nem mutatnak hajlandóságot a vállalt kötelezettségek teljesítésére. Ennek oka nemcsak a szuverenitás elvesztéséhez kapcsolható, hanem a rövid távon nagy költséget jelentő vámbevételek kieséséhez is. Hofmeier²² a problémák tárgyalásakor külön kiemeli a rossz kormányzás csapdáját, gondolva itt a reformtörekvések megghiúsulására, az elavult elvek erőltetésére, illetve a felelősség nélküli, korrupt kormányzásra állami és tartományi szinten. Ebből kifolyólag a politikusok hozzáállása számos esetben meghatározó oka az integrációk működésképtelenségének.²³
2. *Az integrációk közötti többszörös átfedtség:* majdnem minden ország két-három regionális szervezetnek a tagja, sőt gyakorta többnek is, ami sokszor érdekkonfliktusokhoz vezet, lévén, hogy az egyes szerveződések egymással összhangba nem hozható irányelveket határoznak meg. Ez főként a vámuniók szintjén hordozhat komoly problémákat.
3. *Elégtelen humán és pénzügyi források:* az integrációs kötelezettségek teljesítéséhez sem az anyagi források, sem a szakembergárda nem áll rendelkezésre, ami fokozottabb problémát jelent, ha egy ország több integrációnak is tagja (lásd például Angolát vagy Benint, amelyek egyszerre három integrációban is részt vesznek).
4. *Súlyos hibákat elkövető gazdaságpolitika:* erre jó példa az elhibázott fejlesztési stratégia (az ország adottságainak figyelmen kívül hagyása mellett folytatott importhelyettesítés), továbbá a hatékonyságot romboló tényezők közé sorolható magas korrupció, hiszen Afrikában a legnagyobb a korrupciónak kitett országok aránya.²⁴
5. *Az integrációkban részt vevő országok fejlettségbeli különbségei:* a csoportosulásokon belül általában kiemelkedik egy ország, amely betölti a vezér szerepét; ezt vagy a népességszámmal arányos szavazatszám biztosítja, vagy a gazdasági erő, de az erőszakos szerepvállalás is közrejátszhat. Ezek az országok gazdasági erőfölényükkel visszaélve kizsákmányolhatják az integrációkban részt vevő szegényebb országokat. Az integrációk fejlettsége közötti eltérést szemlélteti az egy főre jutó GDP átlaga, amely az SADC, az AMU és az ECCAS esetében a legnagyobb, ezzel ellentétben az EAC-csoportosuláson belül a legkevésbé fejlett országok aránya a legmagasabb. Az integrációk egy főre eső GDP-jének magas szórása az országok közötti magas

²¹ Robert LONGO – Khalid SEKKAT: Economic obstacles to expanding intra-african trade, *World Development*, 32. évf., 2014/8, 1309–1321. o.; UDVARI Beáta – Kis Katalin: Az Aid for Trade szerepe az ECOWAS belső kereskedelmének erősítésében, *Külgazdaság*, 58. évf., 2014/3–4, 77–106. o.; TÉTÉNYI András: A Dél-afrikai Köztársaság: demokratizálódás és hanyatlás? In: BLAHÓ–KUTASI (szerk.): *i. m.*, 353–364. o.

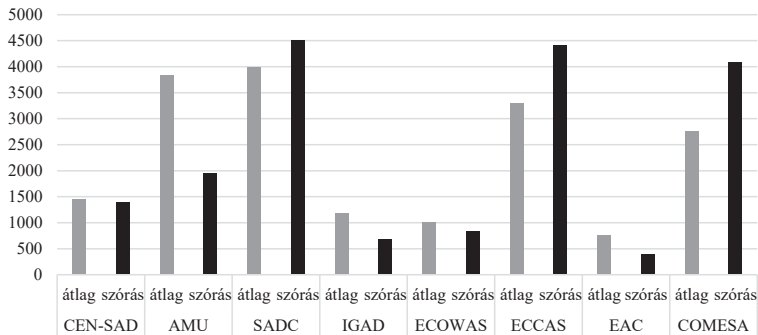
²² Rolf HOFMEIER: *Regionale Kooperation und Integration in Afrika: Ein Ausweg aus der weltwirtschaftlichen Marginalisation?* Mimeo, Stuttgart, 2003.

²³ ERDŐSI: Az afrikai regionális..., *i. m.*

²⁴ Transparency International, Corruption Perceptions Index 2017, [online]. Forrás: Transparency.org [2017. 05. 21.].

fejlettségbeli különbségeket is mutatja, ami a konvergencia hiányára utalhat (1. ábra). Ez a különbség a belső kereskedelem esetében hátráltató tényezőként is jelentkezhet, hiszen Kis²⁵ statisztikai elemzése kiemelte, hogy a hasonló, de alacsonyabb fejlettségi szintű tagországokat tömörítő EAC megalakítása jobban ösztönözte a belső kereskedelmet, mint a fejlettebb dél-afrikai régióban működő SACU.

1. ábra: Az afrikai regionális integrációk egy főre eső GDP-jére vonatkozó leíró statisztikai mutatók (dollár), 2015

Forrás: UnctadStat: *i. m.* adatai alapján a szerző saját számítása

6. A nemzetközi kereskedelmet gátló tényezők:

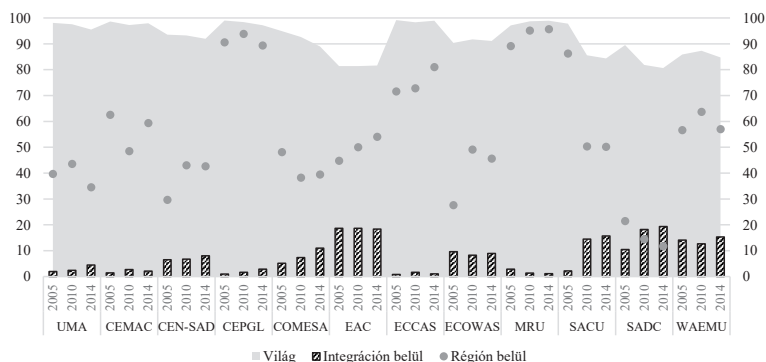
- Közlekedési infrastruktúra hiánya:** az integrációk életképességének alapvető tényezője a megfelelő infrastruktúra megléte, amely támogatja az áruk akadálymentes áramlását. Afrikában a közúthálózat sok helyen szinte használhatatlan, illetve a főként még a gyarmati korban épült vasúthálózat nem fedi le az egész kontinenst, továbbá a karbantartás hiánya miatt állapotuk nem kielégítő. Ráadásul nagyon sok lezárásra került az országok közötti konfliktusok miatt.²⁶
- Torz ipari struktúra:** a gépi feldolgozóipar szintje nagyon alacsony, az országok egymással versengő ágazatai dominálnak, mint a mezőgazdaság és kitermelőipar, ami a belső kereskedelmet sem segíti elő, továbbá az országok erősen ki vannak téve a nyersanyagok világpiacon történő árváltozásának.
- Helyi polgárháborúk, katonai konfliktusok gyakorisága:** az afrikai kontinens mellett, hogy a legszegényebb régió, még a katonai konfliktusok gyakoriságát nézve is kiemelkedik. Ez egy véget nem érő láncolat, hiszen a szegénység és a rossz gazdasági mutatók okai lehetnek a konfliktusok kialakulásának, míg a konfliktusok léte erősen hátráltatja a gazdasági fejlődést.
- Intra-regionális kereskedelem alacsony szintje:** a külkereskedelem főként a régió (kontinensen) kívülre irányul, mint Észak-Amerika, Európa, Kína, a kontinensen belüli kereskedelem átlagosan a teljes kereskedelem mindössze 10%-át teszi ki.

²⁵ Kis Katalin: A Kelet-afrikai Közösség és a Dél-afrikai Vámunió intra-regionális kereskedelme. In: CSISZÁR Imre – KÖMÍVES Péter Miklós (szerk.): *Tavaszi Szél*, I. kötet: Közgazdaságtudomány, Debrecen, 2014, 285–293. o.

²⁶ ERDŐSI Ferenc: *Afrika közlekedése*, Publikon Kiadó, Pécs, 2011.

Emellett az Afrikán belüli regionális különbségek hatalmasak. A teljes külkereskedelmi forgalomnak az Afrikán belüli részaránya Közép-Afrikában egészen jelentéktelen, 2% körüli értékkel (CEMAC, ECCAS), Nyugat-Afrikában 11-12%, a Kelet-afrikai Közösségben (EAC) 18%, míg a Dél-afrikai Fejlesztési Közösségben (SADC) a 19%-ot haladta meg a belső kereskedelem 2015-ben. Ez pedig rámutat, hogy a kontinensen belüli kereskedelem előtt számos fejlesztési kihívás áll (2. ábra).

2. ábra: Az afrikai regionális integrációk kereskedelme a teljes kereskedelem százalékában, 2005, 2010, 2014

Forrás: UnctadStat: *i. m.* adatai alapján a szerző saját számítása

Az említett problémákból látható, hogy az afrikai integrációk működőképességének sokszor már az alapjai is hiányoznak, aminek a megoldására már nemzeti szinten törekedni kellene az országoknak. Ugyanakkor ehhez nem rendelkeznek elegendő forrással, így Afrika fejlődése erősen függ a kontinensen kívülről érkező segítségtől.²⁷ A geopolitika oldaláról közelítve – amely a hosszabb távú problémákra koncentrálna – afrikai viszonylatban a béke és a stabilitás megteremtése²⁸ kiemelt fontossággal bír a térség gazdasági és társadalmi fejlődése szempontjából. Ez a cél a regionális integrációknál is megjelenik a tagországok közötti békét támogatva, ami hozzájárulhat a geopolitikai stabilitáshoz is. A stabilitáshoz és társadalmi fejlettséghez ugyanakkor elengedhetetlen a megfelelő gazdasági környezet, ami megadhatja az alapot a fejlődéshez.²⁹ A gazdasági növekedés és a kereskedelem közötti pozitív irányú kapcsolatot a nemzetközi szakirodalomban is hangsúlyozzák, amelynek hatása a fejlődő országokban hatványozottabban jelentkezhet.³⁰

²⁷ ERDŐSI Ferenc: Szinergiakeltés vagy látszatselekvés? Az afrikai regionális integrációk problémái, *Tér és Társadalom*, 26. évf., 2012/2, 57–72. o.

²⁸ A gyarmati korszak után kialakuló multietnikus afrikai nemzetállamok e cél elérését jelentősen megnehezítik, hiszen a klasszikus nemzetállam felől közelítő geopolitikai terminológiát Afrikán belül problémás alkalmazni, hiszen a sok etnikum miatt a nemzet is nehezen értelmezhető. Forrás: TARRÓSY István: *Kelet-Afrika a fejlődés útján*, Publikon Kiadó, Pécs, 2011, 266. o.

²⁹ IMF: *Making Trade an Engine of Growth for All: The Case for Trade and for Policies to Facilitate Adjustment*, International Monetary Fund, The World Bank, World Trade Organization, Frankfurt, 2017.

³⁰ Maureen WERE: Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation, *Journal of African Trade*, 2. évf., 2015/1–2, 71–85. o.

Az afrikai regionális integrációk kereskedelmére ható tényezők

A kereskedelem ösztönzésére a gazdasági növekedés és a szegénység csökkentésének eszközeként tekintenek. A kereskedelmi nyitottság – akár a multilaterális kereskedelmi rendszer keretében, akár bilaterális kereskedelmi egyezmény alapján valósul meg – számos előnnyel járhat. Növelheti a vállalatok közötti versenyt, segítheti a fejlettebb technológiához való hozzáférést, ezáltal ösztönözve a termelékenységet, sőt az életszínvonal javulásához is hozzájárulhat. Brazíliában az 1988 és 1990 között végrehajtott kereskedelmi reformok a munkatermelékenységet és a teljes tényezőtermelékenységet is közel 6%-kal növelték. A Kanada és Egyesült Államok közötti szabadkereskedelmi egyezmény Kanada exportorientált ipari szektorában 14%-kal növelte a munka termelékenységét.³¹ Le Goff és Singh³² afrikai mintán elvégzett empirikus vizsgálatuk alapján hangsúlyozzák, hogy a kereskedelmi nyitottság a szegénység csökkentéséhez is hozzájárul, de ehhez olyan reformokra is szükség van, mint a pénzügyi szektor fejlesztése, az oktatás színvonalának javítása és a kormányzás átláthatóvá tétele. Ebből kifolyólag a kereskedelem gazdasági tényezői mellett az intézményi faktoroknak is hasonló figyelmet kell szentelni.

A kereskedelmet ösztönző gazdasági tényezők között fontos szerepet játszik a partnerszám ország piacának nagysága és jövedelmi helyzete. A nemzetközi szakirodalomban a piac nagyságát a GDP mértékével, míg a jövedelmi helyzetet az egy főre jutó GDP-vel jelenítik meg. A nagyobb piac és a kedvezőbb jövedelmi helyzet a kereskedelmet is pozitívan befolyásolhatja.³³ Másfelől Afrikában a bankrendszer relatív fejletlensége és a hazai tőkeellátottság hiánya a külső források fontosságára hívja fel a figyelmet. A szakirodalomban a külső források között kiemelt szerepet szánnak a közvetlen működőtőke-befektetéseknek, segélyeknek és hazautalásoknak, sőt a köztük és a kereskedelem között lévő kapcsolatot is hangsúlyozzák.³⁴ Az afrikai országok számára a leghatékonyabb forrás a közvetlen működőtőke-befektetés (FDI) lehet, de ebből mutatkozik a legnagyobb hiány is a térséget illetően, hiszen ez teszi ki az Afrikába irányuló források legkisebb részét (3. ábra). Az intézményi faktorok, mint a magas korrupció és a politikai instabilitás a kereskedelem akadályozása mellett az FDI beáramlását is gátolja.³⁵ Az FDI mellett a segélyeket is alkalmazhatják a kereskedelmi célok elérésére, sőt még mindig ez a támogatási forma teszi ki az Afrikába érkező külső források legnagyobb hányadát, igaz, már a hazautalások is magas részarányt értek el a szubszaharai régióban (3. ábra). Ennek egy fajtáját képezik a hivatalos fejlesztési támogatások (ODA), amelyek jelentős részét a DAC-donorok (a nyugati világ legnagyobb donoraikat tömörítő szervezet az OECD-n belül) allokálják. A segélyek fordíthatók szociális és humanitárius célokra, a jó kormányzás kialakítására, továbbá termelői és infrastrukturális

³¹ IMF: *i. m.*

³² Maelan LE GOFF – Raju Jan SINGH: Does Trade Reduce Poverty? A View from Africa, *World Bank Policy Research, Working Paper*, Washington D.C., 2013.

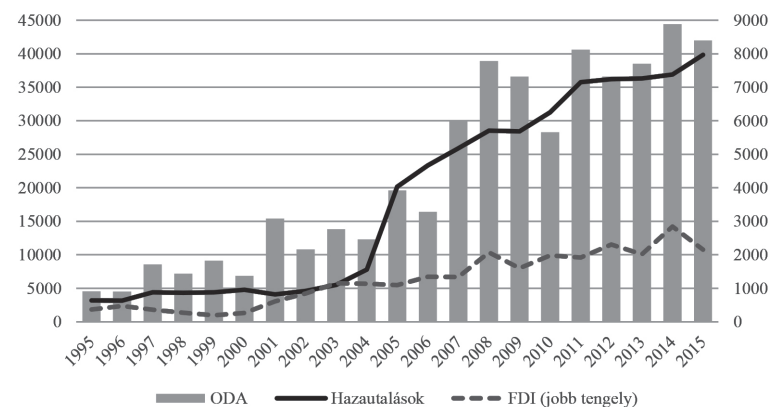
³³ Afees SALISU – Idris ADEMUYIWA: Trade creation and trade diversion in West African Monetary Zone (WAMZ), *Economics Bulletin*, 32. évf., 2012/4, 3071–3081. o.; Keith HEAD – Thierry MAYER – John RIES: The erosion of colonial trade linkages after independence, *Journal of International Economics*, 81. évf., 2010/1, 1–14. o.

³⁴ Andreas FUCHS – Axel DREHER – Peter NUNNENKAMP: Determinants of donor generosity: A survey of the aid budget literature, *World Development*, 56. évf., 2014/C, 172–199. o.

³⁵ Elizabeth ASIEDU: Foreign direct investment in Africa: the role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability, *World Economy*, 29. évf., 2006/1, 63–77. o.

beruházásokra. A DAC-donorok mellett a nemzetközi fejlesztési együttműködésben egyre fontosabb szerep jut az úgynevezett feltörekvő donoroknak is, mint Kína, India, Brazília vagy az arab országok (Kuvait, Egyesült Arab Emírségek és Szaúd-Arábia). Persze a nyugati és arab donorok segélyezését más és más motivációk mozgatják. Ameddig a nyugati donorok esetében fontos a terrorizmus elleni harc, addig az arab donorok inkább a recipiens ország szegénységére és a kereskedelmi kapcsolatokra fordítanak kiemelt figyelmet.³⁶ Másfelől a külső források kereskedelemre gyakorolt hatása nem egyértelmű.

3. ábra: A szubszaharai régióba áramló külső források, 1995–2015 (millió dollár)

Forrás: UnctadStat: *i. m.*; *Aid-for-trade statistical querie*, [online]. Forrás: Oecd.org [2017. 06. 07.] és World Development Indicators (WDI) Data, [online]. Forrás: Databank.worldbank.org [2017. 06. 07.] adatai alapján a szerző saját szerkesztése

Hühne és társai³⁷ a gravitációs modell segítségével a dél–dél országok közötti kereskedelmet modellezték 1990 és 2012 között a segélyek hatását vizsgálva. A segélyek mind az export, mind az import esetében pozitívan befolyásolták a kereskedelmet, ugyanakkor a kereskedelemöztönző hatás az alacsony jövedelmű országokban magasabb volt a közepes jövedelmű országokhoz képest. Ezt a kereskedelmi költségek esetében is alátámasztották statisztikai vizsgálatokkal, ugyanis Busse és társai³⁸ tanulmánya alapján a segélyek a fejlődő országokban hozzájárultak a kereskedelmi költségek csökkentéséhez, amit Calí és Velde³⁹ eredményei is alátámasztanak, ugyanis a kereskedelmi infrastruktúra fejlesztése a költségek csökkenésén keresztül pozitívan hatott az exportra.

³⁶ UDVARI Beáta – KISS Gábor Dávid – KIS Katalin – PONTET Julianna – HALMOSI Péter: Kuvait mint arab donor segélyezési motivációi, *Külgazdaság*, 61. évf., 2017/3–4, 74–101. o.

³⁷ Philipp HÜHNE – Birgit MEYER – Peter NUNNENKAMP: Does Aid-for-Trade from the North promote South-South trade? *Applied Economic Letters*, 21 évf., 2014/17, 1230–1233. o.

³⁸ Matthias BUSSE – Ruth HOEKSTRA – Jens KÖNIGER: *The impact of Aid for Trade facilitation on the costs of trading*, Proceedings of the Development Economics Conference, Berlin, No. 48, 2011.

³⁹ Massimiliano CALÍ – Dirk Willem te VELDE: Does Aid for Trade really improve trade performance? *World Development*, 39. évf., 2011/5, 725–740. o.

A segélyek mellett a hazautalások fontosságára hívja fel a figyelmet Nyamongo és társai⁴⁰ tanulmánya. Statisztikai vizsgálataik alapján a hazautalások más pénzügyi források helyettesítőiként működnek, hozzájárulva a gazdasági növekedéshez. Volatilitásuk pedig a közvetlen tőkebefektetéseknél jóval kisebb, ezzel kiegyensúlyozottabb forrást biztosítva. Ezzel ellentétes eredményre jutott Adams és Klobodu,⁴¹ aláhúzva a szubszaharai régióba áramló hazautalások gazdasági növekedésre gyakorolt nem szignifikáns hatását. Viszont, ha demokratikus és stabil kormányzás valósul meg a recipiens országban, a gazdasági növekedésre gyakorolt hatás pozitív is lehet.

A relatíve gyors gazdasági növekedés és a gazdag ásványkincslelőhelyek Afrikát a közvetlen működőtőke-befektetők előtt is vonzóvá tették. Ugyanakkor a befektetők elengedhetetlennek tartják a megfelelő társadalmi-gazdasági környezetet a beruházásaik megtérülése érdekében. A nagyobb piacot és a dinamikusabb kereskedelmi kapcsolatokat is előnyben részesítik.⁴² Emellett a nagyobb potenciális piacot biztosító regionális integrációk több működőtőkét vonhatnak és vonzóbbak lehetnek a nemzetközi befektetőknek is.⁴³ A regionális integrációk kiemelt szerepét jelzi Afrikában, hogy az Európai Unió a gazdasági partnerségi egyezmények keretében már régiók szerint kezeli Afrikát, ahogy több donorország, köztük az Egyesült Államok is támogatja az integrációs folyamatokat.⁴⁴

Ha a szubszaharai régió exportjának együttmozgását vizsgáljuk a beáramló külső forrásokkal, mindhárom forrás esetén pozitív kapcsolat mutatható ki, de erősségük eltéréseket mutat (4. ábra).

⁴⁰ Esman Morekwa NYAMONGO – Roseline N. MISATI – Leonard KIPYEGON: Remittances, financial development and economic growth in Africa, *Journal of Economics and Business*, 64. évf., 2012/3, 240–260. o.

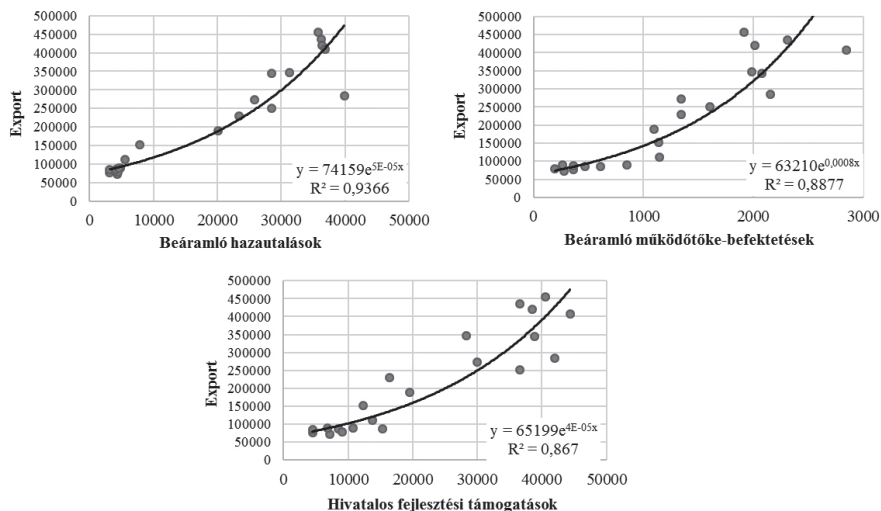
⁴¹ Samuel ADAMS – Edem Kwame Mensah KLOBODU: Remittances, regime durability and economic growth in Sub-Saharan Africa (SSA), *Economic Analysis and Policy*, 50. évf., 2016/C, 1–8. o.

⁴² Frank L. BARTELS – Francesco NAPOLITANO – Nicola E. TISSI: FDI in Sub-Saharan Africa: A longitudinal perspective on location-specific factors (2003–2010), *International Business Review*, 23. évf., 2014/3, 516–529. o.

⁴³ Denis MEDVEDEV: Beyond trade: The impact of preferential trade agreements on FDI inflows, *World Development*, 40. évf., 2012/1, 49–61. o.

⁴⁴ Kis Katalin: Az Európai Unió és a dél-afrikai régió kereskedelmi kapcsolatai: Gazdasági Partnerségi Egyezmények és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség. In: KULCSÁR LÁSZLÓ – RESPERGER Richárd (szerk.): *Európa: Gazdaság és kultúra*, Tanulmánykötet, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 2016, 673–988. o.

4. ábra: A subszaharai régióba áramló külső források együttmozgása a régió exportjával, 2002–2015 (millió dollár)

Forrás: UnctadStat: *i. m.*; Aid-for-trade statistical querie... *i. m.* és World Development Indicators Data... *i. m.* adatai alapján a szerző saját szerkesztése

A legerősebb együttmozgást a hazautalások esetében láthatjuk, ezt követi az FDI, és végül a hivatalos fejlesztési támogatások következnek. Ebből kifolyólag mindhárom forrásnak lehet létjogosultsága a kereskedelem ösztönzése terén akár az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelemben is, ez pedig megerősíti, hogy integrációnként külön-külön is érdemes vizsgálni a kereskedelemmel való együttmozgásukat.

Ugyanakkor a külső források beáramlását, ahogyan a kereskedelmet is, meghatározhatja az afrikai országok politikai, intézményi és humán fejlettsége. E dimenziók elemzésére számos mutató áll rendelkezésre, köztük a korrupció mérőszáma, a politikai és civil szabadságjogok besorolása és a humán fejlettség mutatója is, amelyeknek a kereskedelemre gyakorolt hatását már számos tanulmány is elemezte, lásd például Majeed,⁴⁵ Mustafa és társai⁴⁶ és Pontet–Udvari⁴⁷ munkáit.

A korrupciónak nincs a nemzetközi gyakorlatban egységes konszenzussal elfogadott értelmezése. Hankiss szerint a „korrupció olyan aktus, amelynek során a javak társadalmilag rögzített elosztásrendjét egy, az elosztásért felelős személy valaki javára megsérti, s ezért a kedvezményezettől valamilyen ellenszolgáltatást kap vagy legalább vár cserébe” vagyis a korrupció nem más, mint „a javak társadalmi elosztásának torzulása”.⁴⁸ A korrupciós fogalmak közül nemzetközi szinten kiemelkedő az ENSZ és a Transparency International fogalomhasználata, amely szerint a „korrupció a rábízott hatalommal való visszaélés egyéni

⁴⁵ Muhammad Tariq MAJEED: Corruption and Trade, *Journal of Economic Integration*, 29. évf., 2014/4, 759–782. o.

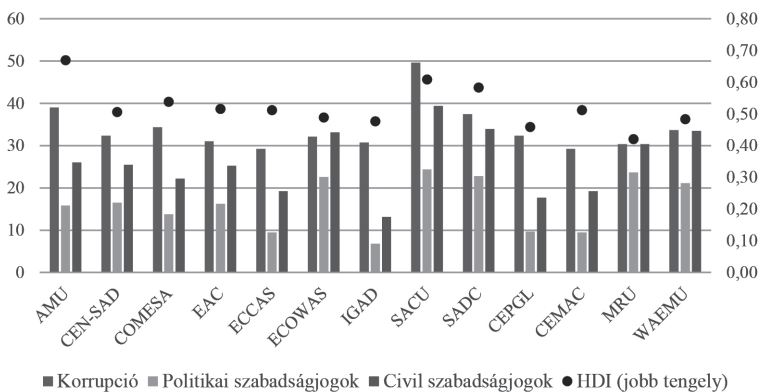
⁴⁶ Ghulam MUSTAFA – Marian RIZOV – David KERNOHAN: Growth, human development, and trade: The Asian experience, *Economic Modelling*, 61. évf., 2017, 93–101. o.

⁴⁷ PONTET Julianna – UDVARI Beáta: Effects of Trade on Democracy: How does the European Union Foster Democracy in ACP-states via Trade? [online], 2016. Forrás: Etsg.org [2017. 01. 25.].

⁴⁸ HANKISS Elemér: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok (Gyorsuló idő sorozat)*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

haszonszerzés céljából”.⁴⁹ A Transparency International két korrupciós módot különít el. Egyrészt, amikor az aktus jogszabályba ütközik, másrészt, amikor a cselekvés nem ütközik hatályos jogszabályba, de az erkölcsi megítélés miatt a korrupció egy fajtájának tekinthető. A Transparency International Korrupciós Érzékelési Indexe (CPI) 1995 óta jelent nemzetközileg is elfogadott mérőszámot a világ országainak korrupciós kitétségének meghatározására. Az index megbízhatósága azonban országonként eltérő, hiszen a nagyobb szakértői forrással és az általuk nyújtott értékelésben kis különbségekkel bíró országok nagyobb megbízhatósági szinttel rendelkeznek a pontszámukat és országgrangsorukat illetően.⁵⁰ A CPI a korrupció közhivatalnokok és politikusok körében érzékelt mértéke alapján rangsorolja az országokat. Ez egy összetett mutató, amely különböző független és elismert intézetek által készített szakértői és üzleti felmérések korrupcióval kapcsolatos adataira épít. A CPI 0-tól 100-ig vehet fel értékeket, ahol a 0 jelenti a teljesen korrump vezetést és a 100 a korrupciótól való mentességet. Az afrikai integráció korrupciós indexét tekintve a közép-afrikai régióban (CEMAC, ECCAS) található a korrupciónak legjobban kitett integrációk, míg a SACU és az AMU korrupciós kitétsége a legalacsonyabb Afrikában (5. ábra).

5. ábra: Az afrikai regionális integrációk intézményi fejlettségét közelítő mutatók, 2015

Forrás: UnctadStat: *i. m.*; Transparency International... *i. m.* és Freedom in the world report data... *i. m.* adatai alapján a szerző saját szerkesztése

A politikai és civil szabadságjogok esetében is hasonló kép figyelhető meg. A mutatók értéke 0 és 100 közötti értékeket vehet fel, ahol az 100 mutatja a teljes szabadságot, a 0 pedig a teljesen korlátozott országokra jellemző. A politikai szabadságot tekintve a SACU, a SADC, az ECOWAS és az MRU a legkevésbé korlátozott, míg az IGAD, a CEMAC, a CEPGL és az ECCAS országaiban a szabadságjogok szintje rendkívül alacsony. Hasonló kép tárul elénk a civil szabadságjogok esetében is. A Freedom House⁵¹ 2017-re publikált felmérése alapján

⁴⁹ Transparency International: *i. m.*

⁵⁰ Állami Számvevőszék: *Integritás és korrupció. Elméleti és Közvélemény-kutatási tanulmányok*, 2012, Korrupciós kockázatok feltérképezése – Integritás alapú közigazgatási kultúra terjesztése ÁROP-1.2.4-09-2009-0002 projekt keretében.

⁵¹ Freedom House: Freedom in the world report data, [online]. Forrás: Freedomhouse.org [2017. 04. 24.].

csak a Dél-afrikai Köztársaság, Botswana, Namíbia, Benin, Ghána, Szenegál és Tunézia sorolható a szabad országok közé, míg a többi országban részben vagy teljes egészében korlátozottak a szabadságjogok. A korrupció és a szabadságjogok mellett egy ország társadalmi fejlettségének, az állampolgárok életszínvonalának mérésére szolgáló indikátor a humán fejlettségi mutató (HDI). A mutató 0-tól 1-ig terjedő skálán vehet fel értékeket, ahol a 1-es jelenti a maximális fejlettséget. A mutató értékét az ország oktatási, egészségügyi és jövedelmi helyzete határozza meg.⁵² A mutató szerint a legfejlettebbek az AMU-csoportosulás tagjai, míg az MRU- és CEPGL-országok teljesítenek a leggyengébben.

Összességében látható, hogy az intézményi faktorokban komoly fejlesztési igény jelentkezik Afrikában, amely a közép-afrikai régióban fokozottan megfigyelhető. Erre azért is van szükség, mert a kereskedelem alakulását, ahogy a külső források beáramlását is, ezek a tényezők befolyásolják. A kereskedelmi nyitottság a nagyobb versenyen keresztül hozzájárulhat a korrupció csökkentéséhez, persze ehhez olyan kiegészítő reformok is szükségesek, mint a megfelelő intézményrendszer, amely magában foglalja a források felhasználásának ellenőrzését is.⁵³ Pontet és Udvari⁵⁴ a kereskedelem és a demokratizálódási folyamat között mutatott ki kapcsolatot az 1995 és 2014 közötti időszakban vizsgálva 53 afrikai, kári bi és csendes-óceáni ország (ACP) EU-val folytatott kereskedelmét. Az ACP-országok EU-ba irányuló exportja a demokrácia kiépítésében pozitív szerepet játszott, de hatása gyenge maradt. Szent-Iványi⁵⁵ is aláhúzza, hogy a fejlett országok segélyezésének egyik fő célja a demokratikusabb berendezkedés, ugyanakkor a donorok a nagyobb reformokat nem honorálják több segéllyel. A humán fejlettség tükrében pedig a gazdasági növekedés akkor lehet fenntartható, ha a humán fejlettség javulásával is társul. A kereskedelem liberalizálása pedig a gazdasági növekedést és a humán fejlettséget is javíthatja,⁵⁶ ezzel ösztönözve az FDI beáramlását.⁵⁷

A kereskedelemre ható tényezők az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelem példáján

Az áttekintett kereskedelmet befolyásoló külső források és intézményi mutatók lehetséges hatását az afrikai regionális integrációk Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmén mutatom be. Az eredmények bemutatása előtt röviden áttekintem az Egyesült Államok Afrikával folytatott kereskedelmének szerkezetét, valamint a két fél kereskedelmét meghatározó legfontosabb egyezmény, az AGOA (*African Growth and Opportunity Act*) eredményeit.

Az AGOA nélkülözhetetlen része az USA–afrikai kapcsolatoknak, támogatva a szubszaharai országok belépését az USA belső piacára. Az AGOA-megállapodást 2000 májusában

⁵² UNDP: Human Development Index data, [online]. Forrás: Hdr.undp.org [2017. 04. 24.].

⁵³ MAJEED: *i. m.*

⁵⁴ PONTET–ÚDVARI: *i. m.*

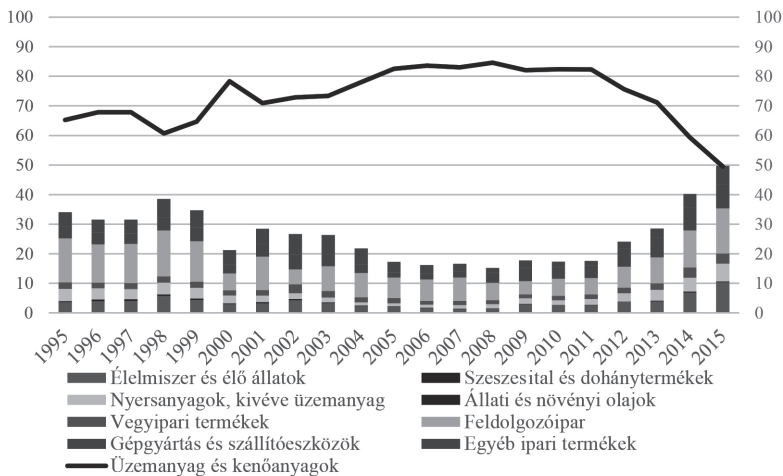
⁵⁵ SZENT-IVÁNYI Balázs: Are democratising countries rewarded with higher levels of foreign aid? *Acta Oeconomica*, 65. évf., 2015/4, 593–615. o.

⁵⁶ MUSTAFA–RIZOV–KERNOHAN: *i. m.*

⁵⁷ Emmanuel A. CLEEVE – Yaw DEBRAH – Zelealem YIHEYIS: Human capital and FDI inflow: An assessment of the African case, *World Development*, 74. évf., 2015/C, 1–14. o.

írták alá, kiemelt céljai között szerepel az Egyesült Államok kereskedelmi és beruházási tevékenységének bővítése a szubszaharai régióban. A regionális integrációkra építőkövek-ként tekintenek, amelyek segíthetik ösztönözni a gazdasági növekedést és hatékonyabban integrálni Afrikát a világgazdaságba. Életbelépése óta négyszer újították meg az egyezményt, és jelenleg 39 szubszaharai országnak nyújt kedvezményt. A kedvezményezetttek körét minden évben felülvizsgálják. A kritériumok között szerepel a piacgazdasági átmenet alakulása, a szegénység és korrupció csökkentésére tett erőfeszítések, illetve a munkavállalók jogainak érvényesülése is. Az AGOA céljai között kiemelten jelenik meg, hogy a vámmentesség segítségével kiterjessze és diverzifikálja az afrikai országok exportját.⁵⁸ A megállapodás több mint 7400 vámtételt tartalmaz olyan termékekre, mint a kávé, a kakaó, az élelmiszerek, a textilárúk, de főként a kőolaj, a gyémánt, az arany és más fémek.

6. ábra: Az szubszaharai régió Egyesült Államokba irányuló exportjának termékcsoportonkénti alakulása, százalékban, 1995–2015

Forrás: UnctadStat: *i. m.* adatai alapján a szerző saját számítása

2000 és 2015 között az AGOA megháromszorozta a szubszaharai régió USA-ba irányuló exportját.⁵⁹ Ennek ellenére az egyezmény bevezetése utáni években az export diverzifikálása nem történt meg, sőt a kőolajszektorhoz köthető export részaránya tovább nőtt. 2012-től indult el egy átrendeződés az export szerkezetében, amihez a mezőgazdasági és a feldolgozóipari termékek is hozzájárultak (6. ábra). 2015-ben az előző évhez képest az amerikai palaolaj-kitermelés miatt 50%-kal mérséklődött a kőolajexport, aminek következtében Nigéria és Angola exportja közel felére mérséklődött.

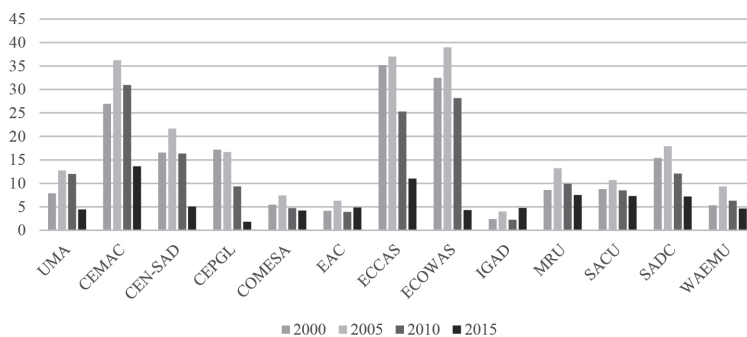
Az afrikai export volumenét tekintve 2015-re nemcsak a kőolaj, de más termékek körében is visszaesett az export. Míg 2000 és 2010 között az Egyesült Államok volt az afrikai or-

⁵⁸ Office of United States Trade Representative, Trade Agreements, Africa, [online]. Forrás: Ustr.gov [2017. 05. 23.].

⁵⁹ AEO: *Africa Economic Outlook 2017, Entrepreneurship and industrialisation*, African Development Bank, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations Development Programme.

szágok legnagyobb kereskedelmi partnere, addig mára a negyedik helyre esett vissza Kína, India és Franciaország után. Míg az ezredfordulót követő évben az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelem 13,8% körül alakult, addig 2015-re ez a szám 5,3%-ra mérséklődött, amely az AGOA-megállapodás alá eső kereskedelmet is érintette.⁶⁰ Integrációnként vizsgálva a kereskedelmet heterogén képet láthatunk. A kontinens középső és nyugati részén található azok az integrációk (CEMAC, ECCAS, ECOWAS) amelyekkel dinamikusabb volt a kereskedelem a 2000-es évek elején, míg a keleti és déli területek exportjának átlagosan 10%-a irányult az USA-ba (7. ábra). Másfelől az Egyesült Államok az integrációk egyes országaira kiemelt partnerként tekint, amit bizonyít, hogy az 5 legfőbb kereskedelmi partner között a Dél-afrikai Köztársaság is szerepel.⁶¹

7. ábra: Az afrikai regionális integrációk Egyesült Államokba irányuló exportja, a teljes export arányában, 2000–2015

Forrás: UnctadStat: *i. m.* adatai alapján a szerző saját számítása

A jelenlegi politikai bizonytalanságok – mint az új amerikai adminisztráció által bejelentett protekcionista gazdaságpolitikai irányvonal – az AEO⁶² előrejelzése szerint csak mérsékelt hatással lehet az USA–afrikai kereskedelmi kapcsolatokra, ugyanis az afrikai országok exportjának legnagyobb hányada az AGOA-megállapodás keretein belül történik, főként nyersanyagokat és alacsony hozzáadott értékű termékkört lefedve. Az USA protekcionista intézkedései a munkahelyek megóvása céljából más iparágakat érintenek.

A gazdasági-intézményi indikátorok és az afrikai integrációk Egyesült Államokkal való exportkapcsolatának statisztikai elemzése során korrelációszámítást használtam, hiszen „a korrelációszámítás a változók közötti lineáris kapcsolat szorosságának és irányának a leírására szolgál”.⁶³

A vizsgálatba bevont GDP, GDP/fő, kereskedelem és közvetlen tőkebefektetések az UnctadStat,⁶⁴ a hivatalos fejlesztési támogatások az OECD-CRS,⁶⁵ a hazautalások

⁶⁰ AEO: *i. m.*

⁶¹ International Trade Administration, African Growth and Opportunity Act, [online]. Forrás: Trade.gov [2017. 05. 23.].

⁶² AEO: *i. m.*

⁶³ SAJTOS László – MITEV Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*, Alinea Kiadó, 2007, 204.

⁶⁴ UnctadStat: *i. m.*

⁶⁵ OECD-CRS: *i. m.*

a WDI,⁶⁶ a korrupció a Transparency International,⁶⁷ a politikai és civil szabadságjogok az UNDP,⁶⁸ míg a HDI adatok a Freedom House⁶⁹ adatbázisából származnak. A statisztikai vizsgálathoz a 1995 és 2015 közötti időszakot vettem alapul, kivéve a politikai és civil szabadságjogokat és a korrupciót, amelyekre 2003-tól és 2010-től álltak rendelkezésre adatok. Az eredményeket a 2. és 3. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: Az afrikai regionális integrációk Egyesült Államokba irányuló exportjára ható tényezők korrelációja és (p-értékei)

	GDP	GDP/fő	Hivatalos fejlesztési támogatások (ODA)	Beáramló működőtőke (FDI)	Hazautalások
<i>Észak-Afrika</i>					
UMA	0,51** (0,02)	0,56** (0,01)	0,54** (0,01)	0,79*** (0,00)	0,63*** (0,00)
CEN-SAD	0,51** (0,02)	0,56** (0,01)	0,54** (0,01)	0,79*** (0,00)	0,63*** (0,00)
<i>Nyugat-Afrika</i>					
MRU	0,82*** (0,00)	0,81*** (0,00)	0,69*** (0,00)	0,73*** (0,00)	0,82*** (0,00)
ECOWAS	0,37 (0,10)	0,45** (0,04)	0,38* (0,08)	0,63*** (0,00)	0,60*** (0,00)
WAEMU	0,86*** (0,00)	0,88*** (0,00)	0,72*** (0,00)	0,84*** (0,00)	0,88*** (0,00)
<i>Közép-Afrika</i>					
CEMAC	0,73*** (0,00)	0,81*** (0,00)	0,41* (0,07)	0,57** (0,01)	0,77*** (0,00)
CEPGL	0,85*** (0,00)	0,85*** (0,00)	0,48*** (0,00)	0,95*** (0,00)	0,80*** (0,00)
ECCAS	0,57*** (0,00)	0,65*** (0,00)	0,37 (0,10)	0,11 (0,63)	0,74*** (0,00)
<i>Kelet-Afrika</i>					
IGAD	0,95*** (0,00)	0,95*** (0,00)	0,93*** (0,00)	0,96*** (0,00)	0,89*** (0,00)
COMESA	0,62*** (0,00)	0,65*** (0,00)	0,75*** (0,00)	0,88*** (0,00)	0,72*** (0,00)
EAC	0,95*** (0,00)	0,94*** (0,00)	0,95*** (0,00)	0,95*** (0,00)	0,87*** (0,00)

⁶⁶ WDI: *i. m.*

⁶⁷ Transparency International: *i. m.*

⁶⁸ UNDP: *i. m.*

⁶⁹ Freedom House: *i. m.*

<i>Dél-Afrika</i>					
SADC	0,71*** (0,00)	0,77*** (0,00)	0,58** (0,01)	0,82** (0,02)	0,65*** (0,00)
SACU	0,92*** (0,00)	0,93*** (0,00)	0,78*** (0,00)	0,69*** (0,00)	0,79*** (0,00)

Megjegyzés: ***-gal jelölve a 0,01-es szinten szignifikáns értékek, **-gal jelölve a 0,05-ös szinten szignifikáns értékek, *-gal jelölve a 0,10-es szinten szignifikáns értékek

Forrás: a szerző saját számítása

A kapott eredmények alapján (2. táblázat) az integrációk Egyesült Államokba irányuló exportja a csoportosulások GDP-jével és egy főre jutó GDP-jével pozitív módon mozog együtt, de integrációnként más és más képet mutat. A legerősebb korreláció a SACU, EAC és az IGAD esetében figyelhető meg, míg az ECOWAS esetében a jövedelmi helyzetet (GDP/fő) tekintve nagyon gyenge a kapcsolat, illetve a piac nagysága (GDP) nem is szerepel szignifikáns változóként. A külső források (ODA, FDI, hazautalások) és a kereskedelem korrelációja a kelet-afrikai régióban a legerősebb, amit magyarázhat, hogy az Egyesült Államok kiemelt célpontként tekint Kelet-Afrikára. A keleti régió kivül a hazautalások az MRU, a WAEMU, a CEPGL esetében erősek, míg a leghatékonyabb forrásnak tekintett közvetlen működőtőke az SADC, a CEPGL és a WAEMU tagországaiban mozog együtt legszorosabban az exporttal.

3. táblázat: Az afrikai regionális integrációk Egyesült Államokba irányuló exportjára ható intézményi tényezők korrelációja és (p-értékei)

	Politikai szabadságjogok	Civil szabadságjogok	Humán fejlettségi index (HDI)	Korrupció
<i>Észak-Afrika</i>				
UMA	-0,53* (0,06)	-0,34 (0,26)	0,68*** (0,00)	-0,80* (0,06)
CEN-SAD	0,04 (0,89)	0,71*** (0,00)	0,68*** (0,00)	-0,79* (0,06)
<i>Nyugat-Afrika</i>				
MRU	0,56** (0,04)	0,54* (0,06)	0,72*** (0,00)	-0,64 (0,17)
ECOWAS	0,18 (0,57)	0,72** (0,01)	0,60*** (0,00)	-0,90** (0,01)
WAEMU	-0,27 (0,36)	0,16 (0,64)	0,89*** (0,00)	-0,81* (0,05)

<i>Közép-Afrika</i>				
CEMAC	0,62** (0,02)	0,17 (0,57)	0,66*** (0,00)	-0,74* (0,09)
CEPGL	0,08 (0,79)	0,05 (0,87)	0,88*** (0,00)	-0,37 (0,48)
ECCAS	0,67** (0,01)	0,22 (0,47)	0,63*** (0,00)	-0,70 (0,11)
<i>Kelet-Afrika</i>				
IGAD	-0,79*** (0,00)	-0,80*** (0,00)	0,87*** (0,00)	0,21 (0,69)
COMESA	0,65** (0,02)	0,56** (0,04)	0,75*** (0,00)	-0,04 (0,94)
EAC	0,20 (0,50)	-0,41 (0,16)	0,95*** (0,00)	0,41 (0,41)
<i>Dél-Afrika</i>				
SADC	-0,43 (0,13)	-0,05 (0,86)	0,66*** (0,00)	-0,73* (0,09)
SACU	-0,53* (0,06)	-0,12 (0,68)	0,64*** (0,00)	-0,53 (0,28)

Megjegyzés: ***-gal jelölve a 0,01-es szinten szignifikáns értékek, **-gal jelölve a 0,05-ös szinten szignifikáns értékek, míg *-gal jelölve a 0,10-es szinten szignifikáns értékek.

Forrás: a szerző saját számítása

Az intézményi indikátoroknál már kevesebb szignifikáns eredményt kaptam (3. táblázat). A humán fejlettség index minden integrációnál szignifikáns és pozitív, ahogy a szakirodalmi áttekintés is utalt rá, ugyanakkor erőssége eltérő. A kelet-afrikai régió mellett a CEPGL és a WAEMU exportjával vett korrelációja a legerősebb. A politikai és civil szabadságjogoknál már nagyon heterogén képet láthatunk. Több integrációnál nem kaptam szignifikáns eredményt. Míg az MRU, a CEMAC, az ECCAS és a COMESA esetében a demokratikus elvek előmozdítása ösztönözheti az integrációk exportját, addig az IGAD, az UMA és a SACU esetében kapott negatív korreláció előrevetítheti, hogy az Egyesült Államok afrikai importját nem befolyásolja a származási ország politikai berendezkedése és civil szabadságjogai. A szakirodalommal összhangban a korrupció negatívan mozog együtt az exporttal, de szignifikáns eredményt az észak-afrikai integrációk mellett csak az ECOWAS, a WAEMU, a CEMAC és az SADC esetében kaptam.

Összegzés

A regionalizmus és az integrációs kezdeményezések már a 20. század elején megjelentek Afrikában. A jelen lévő nemzetközi intézmények és pánafrikai együttműködések mellett számos regionális integráció létezik az afrikai kontinensen, amelyek működése már hosszú évekre visszanyúlik. Az együttműködések keretében mindig prioritásként kezelik a kereskedelem ösztönzését, mivel nemcsak a gazdasági növekedéshez járulhat hozzá, de a sze-

gényesség csökkentésének is az eszköze lehet. A regionális integrációk biztosította nagyobb piac és közös szerepvállalás pedig a kereskedelmi partnerekkel szembeni alkupozíciót javíthatja. Ennek ellenére a kontinensen számos tényező akadályozza a hatékony kereskedelmet, mint például a politikai akarat hiánya, az integrációk közötti átfedés, a tagországok fejlettségbeli különbségei, a katonai konfliktusok gyakorisága, az ipar alacsony fejlettsége és az infrastruktúra hiányából adódó magas szállítási költségek.

E tényezők mellett számos tanulmány hangsúlyozza, hogy elengedő hazai forrás hiányában Afrika erősen függ a kontinensen kívülről érkező olyan finanszírozástól, mint a segélyek, a közvetlen tőkebefektetések és a hazautalások. Ezek a források a kereskedelem ösztönzésében is kiemelt szerepet játszhatnak. Ellentétben a hazautalások kisebb volatilitásával, a leghatékonyabb forrást jelentő közvetlen tőkebefektetéseket nyújtó országok a recipiens ország gazdasági és intézményi struktúráját is figyelembe veszik a befektetések tervezésekor. Afrikában a legmagasabb a korrupció szintje, a politikai és civil szabadságjogok sok esetben erősen korlátozottak, és a humán fejlettség szintje is alacsony. Az afrikai regionális integrációk nagyon heterogén képet mutatnak a gazdasági és intézményi indikátorok terén is. A kontinens déli részén található integrációkban (SADC, SACU) lévő országok esetében a legkiterjedtebbek a szabadságjogok, legalacsonyabb a korrupció és a humán fejlettség is az afrikai átlag felett helyezkedik el, ahogy a belső kereskedelem arányában is kiemelkednek. Sőt az Egyesült Államok is kiemelt kereskedelmi partnerként tekint a Dél-afrikai Köztársaságra.

Integrációs szinten viszont a kontinens nyugati és középső részén lévő integrációk (CEMAC, ECCAS, ECOWAS) kereskedelmében tesz ki a legnagyobb részarányt az Egyesült Államokba irányuló export. A 2000-ben aláírt AGOA-megállapodás nélkülözhetetlen szerepet játszik az afrikai kereskedelmi kapcsolatokban, hiszen számos termék – főként mezőgazdasági termékek és nyersanyagok – esetében vámmentes bejutást biztosít az USA belső piacára. Ennek ellenére az USA a legnagyobb afrikai kereskedelmi partner szerepéből kiesett, mivel már Kína, India és Franciaország bonyolítja le az Afrikával folytatott kereskedelem tetemes hányadát. A tanulmány statisztikai vizsgálata rávilágított, hogy a piac nagysága, a jövedelmi helyzet, a beáramló források és a humán fejlettség erősen együtt mozog az afrikai integrációk Egyesült Államokba irányuló exportjával. Ezzel szemben a demokratikus berendezkedés, a szabadságjogok hiánya és a korrupció szintje érdemben nem látszik a kereskedelem változásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMS, Samuel – KLOBODU, Edem Kwame Mensah: Remittances, regime durability and economic growth in Sub-Saharan Africa (SSA), *Economic Analysis and Policy*, 50. évf., 2016/C, 1–8. o.
- AEO: *Africa Economic Outlook 2017, Entrepreneurship and industrialisation*, African Development Bank, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations Development Programme
- Állami Számvevőszék: *Integritás és korrupció. Elméleti és közvélemény-kutatási tanulmányok*, 2012, Korrupciókockázatok feltérképezése – Integritás alapú közigazgatási kultúra terjesztése ÁROP-1.2.4-09-2009-0002 projekt keretében

- ASIEDU, Elizabeth: Foreign direct investment in Africa: the role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability, *World Economy*, 29. évf., 2006/1, 63–77. o.
- AU, the objectives of the AU, [online]. Forrás: Au.int [2017. 04. 21.]
- BARTELS, Frank L. – NAPOLITANO, Francesco – TISSI, Nicola E.: FDI in Sub-Saharan Africa: A longitudinal perspective on location-specific factors (2003–2010), *International Business Review*, 23. évf., 2014/3, 516–529. o.
- BÚR Gábor: Ötven éve alakult meg az Afrikai Egységszervezet, *Afrika Tanulmányok*, 7. évf., 2013/2, 4–7. o.
- BUSSE, Matthias – HOEKSTRA, Ruth – KÖNIGER, Jens: *The impact of Aid for Trade facilitation on the costs of trading*, Proceedings of the Development Economics Conference, Berlin, No. 48, 2011
- CALÍ, Massimiliano – VELDE, Dirk Willem te: Does Aid for Trade really improve trade performance? *World Development*, 39. évf., 2011/5, 725–740. o.
- CLEEVE, Emmanuel A. – DEBRAH, Yaw – YIHEYIS, Zelealem: Human capital and FDI inflow: An assessment of the African case, *World Development*, 74. évf., 2015/C, 1–14. o.
- ERDŐSI Ferenc: *Afrika közlekedése*, Publikon Kiadó, Pécs, 2011
- ERDŐSI Ferenc: Az afrikai regionális integrációk szervezeti formái és céljai, *Területi statisztika*, 15. (52.) évf., 2012/4, 388–400. o.
- ERDŐSI Ferenc: Szinergiakeltés vagy látszatcselekvés? Az afrikai regionális integrációk problémái, *Tér és Társadalom*, 26. évf., 2012/2, 57–72. o.
- Freedom House: Freedom in the world report data, [online]. Forrás: Freedomhouse.org [2017. 04. 24.]
- FUCHS, Andreas – DREHER, Axel – NUNNENKAMP, Peter: Determinants of donor generosity: A survey of the aid budget literature, *World Development*, 56. évf., 2014/C, 172–199. o.
- HANKISS Elemér: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok (Gyorsuló idő sorozat)*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983
- HEAD, Keith – MAYER, Thierry – RIES, John: The erosion of colonial trade linkages after independence, *Journal of International Economics*, 81. évf., 2010/1, 1–14. o.
- HOFMEIER, Rolf: *Regionale Kooperation und Integration in Afrika: Ein Ausweg aus der weltwirtschaftlichen Marginalisation?* Mimeo, Stuttgart, 2003
- HÜHNE, Philipp – MEYER, Birgit – NUNNENKAMP, Peter: Does Aid-for-Trade from the North promote South-South trade? *Applied Economic Letters*, 21. évf., 2014/17, 1230–1233. o.
- IMF: *Making Trade an Engine of Growth for All: The Case for Trade and for Policies to Facilitate Adjustment*, International Monetary Fund, The World Bank, World Trade Organization, Frankfurt, 2017
- International Trade Administration, African Growth and Opportunity Act, [online]. Forrás: Trade.gov [2017. 05. 23.]
- KIS Katalin: A Kelet-afrikai Közösség és a Dél-afrikai Vámunió intraregionális kereskedelme. In: CSISZÁR Imre – KÖMÍVES Péter Miklós (szerk.): *Tavaszi Szél*, I. kötet: Közgazdaságtudomány, Debrecen, 2014, 285–293. o.
- KIS Katalin: Az Európai Unió és a dél-afrikai régió kereskedelmi kapcsolatai: Gazdasági Partnerségi Egyezmények és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség. In: KULCSÁR LÁSZLÓ – RESPERGER Richárd (szerk.): *Európa: Gazdaság és kultúra*, Tanulmánykötet, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 2016, 673–988. o.
- KOCZISZKY György: *Regionális integrációk gazdaságtana*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000
- LE GOFF, Maelan Raju – SINGH, Jan: Does Trade Reduce Poverty? A View from Africa, *World Bank Policy Research, Working Paper*, Washington D.C., 2013
- LONGO, Robert – SEKKAT, Khalid: Economic obstacles to expanding intra-african trade, *World Development*, 32. évf., 2014/8, 1309–1321. o.
- MAJJEED, Muhammad Tariq: Corruption and Trade, *Journal of Economic Integration*, 29. évf., 2014/4, 759–782. o.
- MEDVEDEV, Denis: Beyond trade: The impact of preferential trade agreements on FDI inflows, *World Development*, 40. évf., 2012/1, 49–61. o.
- MUSTAFA, Ghulam – RIZOV, Marian – KERNOHAN, David: Growth, human development, and trade: The Asian experience, *Economic Modelling*, 61. évf., 2017, 93–101. o.
- NEPAD Planning and Coordinating Agency, [online]. Forrás: Au.int [2017. 05. 21.]

- NYAMONGO, Esman Morekwa – MISATI, Roseline N. – KIPYEGON, Leonard: Remittances, financial development and economic growth in Africa, *Journal of Economics and Business*, 64. évf., 2012/3, 240–260. o. Office of United States Trade Representative, Trade Agreements, Africa, [online]. Forrás: Ustr.gov [2017. 05. 23.]
- OSSA, Ralph: A new trade theory of GATT/WTO negotiations, *NBER Working Papers Series*, Working Paper, 16388, National Bureau of Economic Research, Cambridge, 2010
- PALÁNKAI Tibor: A globális és regionális integráció genezise. In: PALÁNKAI Tibor et al. (szerk.): *A globális és regionális integráció gazdaságtana*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 27–255. o.
- PONTET Julianna – UDVARI Beáta: Effects of Trade on Democracy: How does the European Union Foster Democracy in ACP-states via Trade? [online], 2016. Forrás: Etsz.org [2017. 01. 25.]
- SAJTOS László – MITEV Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*, Alinea Kiadó, Budapest, 2007
- SALISU, Afees – ADEMUYIWA, Idris: Trade creation and trade diversion in West African Monetary Zone (WAMZ), *Economics Bulletin*, 32. évf., 2012/4, 3071–3081. o.
- SZENT-IVÁNYI Balázs: A Saharától délre fekvő Afrika regionális fejlődése. In: BLAHÓ András – KUTASI Gábor (szerk.): *Erőközpontok és régiók*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 319–337. o.
- SZENT-IVÁNYI Balázs: Are democratising countries rewarded with higher levels of foreign aid? *Acta Oeconomica*, 65. évf., 2015/4, 593–615. o.
- TARRÓSY István: Afrikai perspektívák egy új világrendben. In: GRÜNHUT Zoltán – VÖRÖS Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*, Publikon Kiadó, Pécs, 2013
- TARRÓSY István: Fenntartható Afrika – lehetséges? In: TARRÓSY István (szerk.): *Fenntartható Afrika*, Publikon Kiadó, Pécs, 2010, 13–30. o.
- TARRÓSY István: *Kelet-Afrika a fejlődés útján*, Publikon Kiadó, Pécs, 2011
- TAYLOR, Ian: *Nepad. Toward Africa's Development or Another False Start?* Lynne Rienner Publishers, Boulder–London, 2005
- TÉTÉNYI András: A Dél-afrikai Köztársaság: demokratizálódás és hanyatlás? In: BLAHÓ András – KUTASI Gábor (szerk.): *Erőközpontok és régiók*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 353–364. o.
- TÉTÉNYI András: *A Dél-afrikai Köztársaság: regionális hegemon*, doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2014
- TÓTH József: *Általános társadalomföldrajz I–II.*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2014
- TÓTH Norbert: Afrikai egységökrekvések a pánafrikanizmustól az Afrikai Unióig, *Afrika Tanulmányok*, 4. évf., 2010/2, 72–85. o.
- Transparency International, Corruption Perceptions Index 2017, [online]. Forrás: Transparency.org [2017. 05. 21.]
- UDVARI Beáta – Kis Katalin: Az Aid for Trade szerepe az ECOWAS belső kereskedelmének ösztönzésében, *Külgazdaság*, 58. évf., 2014/3–4, 77–106. o.
- UDVARI Beáta – KISS Gábor Dávid – Kis Katalin – PONTET Julianna – HALMOSI Péter: Kuvait mint arab donor segélyezési motivációi, *Külgazdaság*, 61. évf., 2017/3–4, 74–101. o.
- UNDP: Human Development Index data, [online]. Forrás: Hdr.undp.org [2017. 04. 24.]
- United Nations Economic Commission for Africa, [online], 2017. Forrás: Uneca.org [2017. 05. 21.]
- WERE, Maureen: Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation, *Journal of African Trade*, 2. évf., 2015/1–2, 71–85. o.
- WTO: The WTO and preferential trade agreements: From co-existence to coherence, *World Trade Report*, World Trade Organization, Geneva, 2011